

M.B. LANDSTAD

Skikker og sagn fra Telemark

Etterlatte opprøpnelser, 1. gang utgitt
1927

2. utgave Forlaget Grenland AS, 1996

Juleskikker

Før jul er det en travel tid i bondens gård. Det er så mye som da må være ferdig, og det må sørges for god forsyning både ute og inne for at man siden kan holde heilagt uforstyrret og ha noe å gjøre seg selv og sine gjester til gode med. Mannen står opp i otta og reiser til skogs. Det kan være for å hente høy som han har en mil eller lenger borte fra langheiden. Da går hesten langsomt over snømårkene på truger og bonden på sine ski. Eller det kan være for å hente tørrgran eller furu som han skal ha til juleved, eller silju og bjørk som han skal ha til beite for krøtteren. Og jo større beitekost han har i tunet; jo flere vedlag har han i svalen og skjulet, jo hederligere synes han det er, og folk vil da straks se at han er en nylug mann. I tillegg kommer det at sleder, gogn og greier må *fæles*, og at bondens hest må stilles bedre enn til vanlig. For han må jo ikke ha skam av den når han kjører kjertinga til kirke.

Husmoren, hennes døtre og piker har det også *omni* på hver sin vis. Det skal brygges og bakes, vaskes og strykes, veven skal være vevd, sokkene skal være *spitet*, vantene saumet, stakken svertet og rynket. Kort sagt: Det er en ivrig virksomhet, slik at man må bruke både langt kveldssete og tidlig otte om tiden skal strekke til! Men aldri går arbeidet lettere og raskere fra hånden, aldri er sinnet mer opprømt under de møyssommelige sysler, for man har jo den kjære julen i vente. Enhver, ja selv den fattigste mann, anstrenger seg for å ha noe til jul som man kan gjøre seg til gode med. Og her kommer da alltid ølet til å innta førsteplassen.

Telebonden bruker sterkt og hettgått øl. En tønne malt og 4 å 6 merker humle må han ha til en tønne øl, men et godt glass av dette er da også istand til å beruse. Om sider er ølet brygget og klart til å bli lagt i kjelleren, og da får bonden seg en kveik. Den kalles spunsedrykken. Det er en forsmak på julen.

På juleaften skal budei en gjøre seg tidlig ferdig i fjøset og alle må skynde seg slik at man er ferdig til tiden. Husmoren har allerede kjernet ferskt smør og sitter nå foran bordet beskjefte med å få istand det som nest etter ølet er det viktigste og mest uunnværlige av bondens julekost, nemlig *king*. Foran henne ligger en stor bunke av tynne flatbrødleiver som er bakt av rugmel. De er røde (oversmurt) med melk for å få et mer innbydende utseende. Kvelden før blir de dynket med vann og får på den måten den nødvendige mykheten, slik at de kan legges i folder.

Av disse leivene tar hun for en ad gangen, griper et stykke smør med neven og kliner det på med fingrene, idet hun med stor ferdighet fører høyre hånds tommelfinger fra venstre mot høyre over leiven, og deretter de to forreste fingrene tversover ovenfra og nedover, så klining en dammer et kors over hele leiven. Å bruke kniv (junge) til dette anser hun for å være både ubekvemt og til bry. Det er bare fanteskikk, det, sier hun. Dernest legger hun leiven sammen med den påsmurte siden innover slik at den danner en spissvinklet trekant. Så stryker hun en kors på oversiden med fingrene, stabler dem opp i en kurv eller en stor eske og legger et *farg* oppå for at de skal bli slette og glatte. Jeg har sett en kone som under denne beskjef-tigelsen brukte sin egen rumpe som farg, idet hun for hver *king* hun fikk ferdig, lettet litt på seg og puttet den under. Men til tross for alt dette, smaker *king* ennes fortreffelig.

Note: Jeg gjør oppmerksom på at kunsten minst er så gam-

mel at også gyvra har smurt king på samme måten. Det kan man se av de steinhellene som kalles gyvreklin).

I mellomtiden er mannen beskjefte ute. Han rydder opp i tunet, setter *gogn* og *greier* til side, måker veier i snøen, *strigler* hesten og gir den havre og meldrikke. Endelig tar han et *korband* (spikkeband), binder det på en stang og reiser det opp utenfor låvedøren. Det er et takknemlighets og kjærlighetens tegn; han vil glede dem som hverken kan så eller høste eller sanke i *lader*. Det er ingen mann, hvor fattig han enn er, som ikke yter dette offeret, og selv ved hver husmannshytte har spurven sitt nek til julekveldsmat. Likevel har jeg en gang sett en gårdmann snyte de stakkars småfuglene, idet han satte opp en lime som han hadde stukket en del strå og aks i.

Derpå *vigler* bonden husene ved å stryke et tjærekors over alle dører. Det gjør han for at åsgårdsreia og annet trollskap som særlig pleier å være på ferde ved juletider, skal la hans hus være i fred. Nå skal alt stell være ferdig; familien skal samles og spise *undålen*. Og nå lyder kirkeklokkens høytlige tone gjennom dalen og minner om den hellige fest som står for døren. Da reiser bonden seg, tar riflen sin ned fra vegg, går ut på tunet og skyter tre *gledesskudd*. Det kalles å *skjote inn jøli*. Det er imidlertid uvist om disse skuddene opprinnelig hadde mer til hensikt å skremme trollene enn å love Herren og innvie hans fest. For det finnes ikke noe mer pålitelig middel mot all trollskap enn krutt og kuler eller børseskudd; for dem må både tusser og nisser flykte.

I mellomtiden er det tilberedt et stort kar med laug i badstua eller ildhuset. Familien skal lauge seg. Først stiger bonden selv ned i laug, deretter kona hans, siden barna, det ene etter det andre. Deretter går drengene i badet og endelig til sist tjenestepikene. Og av dem må *huringjenta* finne seg i å være den aller siste. Det sies at man i riktig gamle dager ildet

opp i badstuen og at man når man hadde badet seg der, så sprang man naken ut og veltet seg i snøen slik som finnene og russerne ennå gjør.

Etter badet ifører alle seg rent linnet og helgeklær, og det er en skam ikke å ha et nytt plagg til jul. Og etterhvert som barna og tjenerne kommer opp av laugen og trer inn i den pussede stuen, der et stort bål blusser på skorsteinen som bonden og kona hans har stilt seg foran, hilser de på hverandre med håndtak idet de sier: - God dag, gledeleg jol og velsignelse og alt det som godt er! Derpå rekker kona dem et stykke kake og bonden dem en skål øl idet han drikker enhver til og sier gutår! Det tar lang tid før laugingen er til ende og i mellomtiden går ølskålen rundt under samtale og lystig skjemt.

Ingen må gå i besøk på juleaften. Derimot behandles alle husets folk helt ned til den ringeste av tjenerne som kjære gjester av bonden og kona hans, og hele anretningen er et gjestebud for husets folk. Først ved midnatt kan det festlige affensmåltid holdes. I alminnelighet sitter man oppe hele natten, dog bruker noen å legge seg etter laugen. I mellomtiden dekker hustruen bordet med en ren duk. Oppå legger hun store bunkers med flatbrød, kling og små rugkaker som er stekt mellom to takker (baksteheller). Likelledes setter hun ut store smørstykker og ost og rakaure på tinnfåt. Nå koker hun også en melkegrøt og legger et stort smørøye i hvert fat. Men hun har også noen små huske på utenfor huset. Likesom kvernknuren har fått sin kling, tar hun nå et fat grøt under forkledd sitt og skynder seg bort til vettheaugen, der hun setter det ved roten av den store bjørkestammen. De som nå sover blir vekket igjen, og så samler hun alle til bords og ber dem få seg mat.

✕ Den gamle skolemester som vi har fått en del opplysninger om dette fra, sier at de da først griper til grøten, duver vel i

den store smertkella og syper godt fjomemjåkk attåt. Siden eter de flatbrød, smør og rakefisk, deretter lefseking og gomme, og endelig rugkake med smør og ost på. Ølskålen gjør i mellomtiden sin vandring fra mann til mann rundt bordet. I den senere tid følges den også av et straup med bremevin som enhver drikker så mye av som han lyster. Nå legger alle hendene sine sammen og leser for maten, som det heter. De holder altså sin bordbønn, hvorefter husbonden som sitter i høgsetet istemmer juleverset. (Note: På samme måte satt presten i gamle dager til bords midt blant sine barn og tjenere - og sannelig har jeg selv ofte hatt lyst til å gjøre det samme). Så synger alle med ærbødighet og andakt to ganger:

Et lite barn så lystelig
er født for oss på jorden
av en jomfru ren og hellig,
han ville vår Frelser vorde.

Hadde ikke Guds sønn sin manddom tatt
da hadde vi alle sammen blitt fortapt,
han er vår salighet alene.

Vi takker deg, søtteste Jesus Krist
at du menneske er blitt,
vokt oss fra helvetes pine.

Etter at dette er sunget, reiser alle seg, tar hverandre i hendene og takker for maten. Nå hersker det alminnelig munterhet og glede; ølballen går av og til omkring i laget, og snart høres et stev som straks blir besvart. Snart danser gutten en halling og tar også jenta opp til en halling der hvor en spillemann er til stede. Bonden selv, som nå har fått seg en kveik, går ut på tunet og skriker, og skriket blir gjentatt på alle går-

dene rundt om i dalen. Det skal nemlig høres at man har noe å gjøre seg lystig med.

Hele denne natten sitter man oppe, det kalles *jolevake*, og når den er over farer man i flokk og følge og ofte med lite sans og samling til kirken. Men det var i gamle dager, sier skolemesteren vår, og nå er det bare hjartdelene som ennå holder uskikken ved like. I gudfryktige familier er det annerledes. Der tar husbonden etter måltidet salmeboken sin og holder affenbønn og synger alle de salmene som hører til første juledag og som handler om den Herre Jesu fødsel. Siden sitter man omkring åren og samtaler, baker benene og drikker til måle, hver som han lyster, og så går man til sengs. Men bordet fortsetter å stå dekket og forsynt med mat hele julen gjennom.

Nå må vi også omtale *jolestolen*. Det er en skikk som jentene og guttene har hatt fra gammel tid. Når alle er gått til sengs, tar jenta en kubestol og setter i høgsetet. På den henger hun alle de klærne hun vil gå til kirke med på juledagen. Intet, ikke engang en knappenål som hører til drakten, må mangle. Foran på bordet setter hun tre skåler, en med øl, en med melk og en med vann. Derpå setter hun seg ved den andre enden av bordet, og så må hun uten å la øynene vike fra klærne og skålene, sitte våken og ubevegelig og stirre på det hele natten. Da skal hun få se den personen som hun er lagin til å få. Da vil kjæresten hennes komme, og av hans adferd får hun vite sin tilkommende skjebne. (Note: *In efgie, det er antageligvis draugen eller fylgi hans hun ser. Om det i tillegg brukes besvergelser eller trylleformulærer, har jeg ikke klart å få rede på, men det synes ikke urimelig*). Drikker han av ølskålen, blir de rike folk. Drikker han av melkebollen, får de finne seg i å ha det daglige brød. Men drikker han vann, spår det fattigdom, og det slår aldri feil. Dette kalles å *sita gloms*.

Steinar Ketilson Trangkleiv satt gloms engang og fikk se den jenta han siden fikk. Men han sa at hvis han hadde visst at *det var så stygt*, så ville han aldri ha gjort det. - Det skal være noe redsomt ved synet, men hva det består i, skal jeg ikke kunne si.

Om morgenen på juledagen skal husmoren være først oppe, nøre opp varmen og stelle til rettes. Deretter begir hun seg til de sovende, vekker dem og gir dem mat på sengen. Det er en lefsekling med gomme på, og hun går først til husbonden og siden til barna og alle tjenerne. Hun har gjerne med en dram og en ølskål også. Når alle har stått opp og har iført seg sine beste klær, bærer husmoren frem store fat med kokt søt melk. I denne har hun tatt kald, hakket grøt og et godt stykke smør. Dette er *joledogurd*, og til den spiser man rakefisk, kling og kake så mye man vil, akkurat som på joleffan. Og så belager man seg på å reise til kirke etter at husbonden har holdt bønn. Hest og slede er opptasset til det beste. Halen er flettet, manen klippet, sangklokkene skrudd på høvret og et hisselt med snokepanner er lagt i hestens munn. Hustruen er iført sin damaskes vatterte halvkåpe, sko med sølvspenner og hodet innhyllet i en mengde skaut og silkeplagg. Hun setter seg i den broget malte karmsleden og svøpes inn i et staselig åkle, mens en liten datter får sitte i sledakaret (dompen). Husbonden selv står bakpå meiene. Han bærer sin kones flid og dyktighet til syne både på vanter og vest som er baldyrte helt til de ytterste ender. Bakenfor følger husets gutter og piker til fots og på ski. Jo lenger de nå kommer fremover på veien, desto flere kirkefolk kommer det til fra andre gårdar. Slik sluttet det følge, sånn at det til sist dannes en lang rekke av kjørende og gående. Guttene kappes da om å løpe utfor de bratteste bakker, og mang ei jente gjør skam på gutten, idet hun setter etter ham utfor låna med oppstøttet stakk og ut-

strakte hender. Treffer det seg så heldig at bonden har en flat mo å passere eller enda bedre en håleis (hållis) - så får han anledning til å vise hva slags hest han har, og da blir det en kappkjøring med skrik og skrål som kan høres og spørres vidt og bredt.

Å bortkin tråva, eg vil 'kje ljuge -
han flaug ikringom dei fir og tjuge,
så kom Verpebonden med Blåen sin,
då rauk dei alle så nær som min.

Ved kirken møtes de nå alle glade. Der lyder fjernt og nær i folkeflokken den vanlige hilsen: Guddag, gledeleg jol, lykke og velsignelse og alt som godt er! Her gis det og tas det imot invitasjoner, og man vender ofte tilbake ledsaget av slekt og venner som kommer på besøk. Hjemme har i mellomtiden kjøttgrytene dampet lenge over ilden. Vår skolemester sier at de er forsynt med oksekjøtt, fårekjøtt, grisekjøtt og alle slags rare pølser. Etter kveldens måltid på juledagen, og den består for det meste i kjøttmat, leser husbonden bordbønnen og synger tre ganger dette verset:

Lovet være du Jesus Krist,
at du Menneske vorden est
født av en jomfru ren og klar,
ti gleder seg alle engleskar
Kyrie eleis!

I gamle dager ble det drevet et betydelig uvesen i otta på andre juledag. En levning av dette er stadig blitt tilbake. Jenter og gutter kappes om å stå tidlig opp og feie, guttene stallen og jentene fjøset. Dersom de ikke er tidlig oppe denne dagen,

blir de dovne hele neste år, heter det. Den gutten som står først opp og som får feiet for jentene etter at han har feiet for egen dør, han tilfører dem en stor skam, og omvendt. Med denne mora løper de tidlig i otta om hverandre ofte langt av gårde og med kosten i hånden for å skjemme ut de sendrektige og søvninge. Det blir ofte mye moro av dette, for ofte møter gutten den jenta han vil feie fjøset for, på vei til seg. Dette kalles å *kappast med fuglen fræke*. Dessverre hender det at denne uskyldige leken ender med sørgelig ulykker. For eksempel skjedde det for noen år siden at noen pikler i Vrådal som i det lystige ærend løp over isen, falt gjennom og druknet.

Annen juledag begynner forøvrig folk å besøke hverandre, og ingen som kommer til gårds som det så er den fattigste stodder, må gå uskjent bort. Det ville være å bære jula ut, og det tar velsignelsen bort fra huset. Nå hender det seg nok at fattigfolk til tider benytter seg av dette, men når de gjør seg slikt til vane, får de også finne seg i å bli kalt for *snikegjester*. - Nå er det vanligvis i grannelaget ett eller annet heimkommerøl, bryllup eller barsøl som gir anledning til glede, - og forresten er det nå beilernes tid til å melde seg for sin elskerinne. Nyttårsaften feires på samme måte som julekvelden, bortsett fra at nå lauger man seg ikke. Etter måltidet synger husfaren dette verset:

For sådan din miskunns gaver,
o Fader i hemerik,
som du oss givet haver,
takke vi deg inderlig.
I Jesu Kristi navn
vi bede deg så såre
gi oss et fredelig åre

- (2. gang: frydelig)
(3. gang: fruktbart)

Deg til ære og oss til gavn.

De fire siste strofene gjentas tre ganger.

Etter dette kommer Helligtrekongersaften, trettanhelgin, som bondene fra gammel tid setter stor pris på. Trettandagin er den gamle juledagen, sier de, og har på en måte rett i det. Dagen i forveien er Eldbjørgdagin, da drikker man *Eldbjørs- minne*. Trettanefan helligholdes forøvrig med samme festlighet som juleaften. Etter måltidet synges dette verset:

Ære være deg, o Gud!

Ennå holdes det helg i åtte dager inntil tungondagin som er det siste i julen. Da må man på nytt ta striskjorta på og bite i havrelefsa. Nå er tønna tom og tappen tørr; julekosten er kvit og tørrgrana tryter i skålen, så nå må det ny anstrengelse til for å holde huset ved like. Den siste delen av denne lange juletiden kalles ellers *småjolin* (småjolum), og i denne tiden tillater man seg å utføre enkelte huslige beskjeffigelser.

Påske og pinse

Det er ikke mye å si om måten de øvrige fester feires på i hjemmene. Unntagelsen er selve høytidskveldene. Da holder man gjerne et festlig måltid der man ved slutningen synger et høytidsvers, men ellers skiller ikke disse festene seg nevnevendig fra andre helligdager. Bonden brygger riktignok øl og hustruen smører noen kast (*Note: Et kast er fire lever eller lefser*) kling og man lever noe bedre enn til vanlig, men det er langt fra slikt stell og støy som i julen.

Som en erindring om katolsk tid da man ga seg selv bostøvelser ved selvalgte lidelser, må vel skikken å gi ris på sen-gen langfredags morgen betraktes. (*Note: Noen steder snakker man om fastelavnsris*). Nå brukes dette mer som en spøk, men tidligere er det rimelig å tro at det var alvorligere ment. Det antydes også i det navnet spøken har i Telemark, nemlig langfredagsskjerpa.

En levning fra den katolske fasten finner man også i en annen skikk som helt til det siste har vært alminnelig i norske fjellbygder, nemlig å spise askebakt malkake på langfredag. (*Note: Askebakt = stekt. Jeg husker fra min barndom en lek der vi fikk følgende spørsmål: «Vil du ha askebakt kake eller solbakt stump?» På grunn av det mer tiltalende navnet på stumpen, hendte det at noen valgte den. Men da ble man styggelig lurt, for da fikk man bare en hestelort*). I Gudsbrandsdalen for eksempel, lages til denne dagen en kake av rugmel og malt. Også etter at den er stekt, ser den ut som en deig. Den spises med sur sild til på langfredag, ellers aldri.

Juleskikker, ordliste

s.11

å gjøre seg til gode å nyte

langheiden

beitekost (m.) kvistdunge, kvisthaug

nyttug (adj.) flittig, dyktig

å fæles å bli satt i stand, repareres

å stulle/-s å fore husdyr/ fores, mates

onnig (adj.) travelt

å spite å strikke

kveldssete (n.) arbeidstid inne om kvelden etter at dagens utearbeid er ferdig

s. 12

hettgått (adj.) når ølet står og gjærer nær ovnen (da blir det sterkere enn ellers)

malt (n.) tørket og spiret korn

mark, pl. merker (f.) vektenhet, 1/4 kg (250 gram)

humle (m.) en plante (*humulus lupulus*), man bruker den tørkede frukten til ølbrygging

kveik (m.) 1. en oppkvikker, ny kraft, 2. gjær, gjæringsstoff

farg(n.) en presse

s. 13

gogn (f.) et redskap

greie (n.) hestesele med tilbehør

å strigle å pusse, å børste (vanligvis brukt om dyr)

å sanke i lader å samle seg et lager av noe (bibelsitat fra Matt. 6, 26: «se på himlens fugler, de ... sanker ikke i lader, men deres himmelske far før dem likevel»)

lime (m.) feiekost

undål (m.) middag, ca. kl. 15

å skjote å skyte

joli jula

laug (m.) et bad

hjuringjente (f.) gjeterjente

s. 14

linnet (n.)	undertøy
<i>gutår!</i>	skål! (godt år)
<i>rakaure</i> (m.)	ørret som er <i>rak</i> , om ferskvannsfisk som har blitt gjæret og myk med skarp smak
kverknurr (m.)	overnaturlig vesen som bodde i vannet ved kverna, og kunne stoppe den
vettehaug (m.)	den haugen der nissen/haugbonden bodde (kanskje av og til gravhaugen etter den første som dyrket gården)
«Den gamle skolemester»	Nils Svennungsen, Landstads (private) skolelærer, som også sendte ham en oppskrift/en kompilasjon av Draumkvedet

s. 15

<i>smerkjelle</i> (f.)	smørkilde, «smørøye» midt i grøten
<i>å sype</i>	å drikke
<i>rjomemjåkk</i> (m.)	«rømmemelk», sur helmelk
gomme (m.)	en slags ost
<i>rugkake</i> (f.)	rugbrød
<i>å legge hendene sammen</i>	å folde hendene
«Et lite barn så lystelig»	en dansk julesalme oversatt fra tysk/latin, kjent fra 1422
stev (n.)	(improvisert) firelinja strofe, lyrisk eller satirisk innhold, synges ofte «på skift»

s. 16

åre (m.)	åpen grue
«baker benene»	sitter med bena nær varmen, så de blir veldig varme
er lagen til	som lagnaden har bestemt deg til

s.17

<i>joledogurd</i> (m.)	julefrokost
(dugurd, m.	måltid mellom morgenmat kl. 6 og middag kl. 12, altså kl. 9)
høvve (n.)	bogsele til hesten, av tre
<i>snokepanne</i> (f.)	?

karmslede (m.)

å baldyre	å brodere, særlig med sølv- eller gulltråd
låm (f.)	(ski-)spor, jf. slalåm = skispor i hellende terreng
stakk (m.)	sidt (gammeldags) skjørt
s. 18	
håleis (m.)	blank is
«Å borkin tråva»	et stev
«Lovet være du Jesus Krist» julesalme etter Martin Luther, gjendiktet til dansk av N. F. S.Grundtvig	
uvesen (n.)	uskikk, dårlig skikk, noe nedbrytende
s. 19	
stodder (m.)	tigger
uskjenket (adj.)	uten å få øl
heimkommeøl (n.)	feiring av at noen har kommet hjem, eller innflytterfest i nytt hus
barsøl, barsel (n.)	(fest etter) fødsel, eg. barnsøl
beiler (m.)	frier
s. 20	
<i>trettanhelgin</i>	trettendagen, (trettendedag jul) 6. januar
<i>tjugondagin</i>	tjuendagen, 13. januar, «tjugendags-Knut sopar jula ut»